

*кандидат філологічних наук,
 доцент кафедри французької
 філології
 ДВНЗ «Прикарпатський
 національний університет
 імені Василя Стефаника»*

КОНЦЕПТ САМОТНОСТІ Й ВІДЧУЖЕННЯ В ЛІТЕРАТУРНОМУ ТВОРІ: СПЕЦИФІКА ТРАКТУВАННЯ

Художній світ письменника формують індивідуально-авторські художні концепти. Їх дослідження ґрунтуються на уявленнях про природу концепту, який став предметом осмислення в працях багатьох учених (С. Аскольдова, Л. Бабенко, В. Зінченка, Д. Лихачова, В. Ніконової, Ю. Степанова, Т. Фесенко та ін.). На перехресті трьох дисциплін, власне філософії, лінгвістики, літературознавства, накопичена теоретична інформація про сутність концепту/художнього концепту, розроблено підходи до його моделювання та інтерпретації.

Однак, на нашу думку, сучасне літературознавство не виробило методологію для вивчення художнього концепту самотності та відчуження, адже антропологічна предметність питання абсорбує складну людинознавчу проблему, яка лежить у координатах площин інших наукових напрямів – філософської антропології, соціології, психології. Специфіка поставленого завдання полягатиме, отже, у залученні різногалузевих наукових підходів до його вирішення, з метою розроблення нової методологічної бази, яка б поєднувала традиційні методи аналізу художніх концептів з антропологічними принципами розуміння сутності феноменів самотності й відчуження.

С. Аскольдов у статті «Концепт і слово» зазначає: «Щоб наблизитись до з'ясування природи концептів, необхідно вловити найістотнішу їх сторону як пізнавальних засобів. Цю сторону ми бачимо у функції заступництва. Концепт є мисленнєвим утворенням, яке заміщає нам у процесі думки невизначену кількість предметів одного роду» [1, с. 269]. Д. Лихачов, розвиваючи ідеї С. Аскольдова, пропонує розглядати концепти не лише як «натяки на можливі значення», «алгебраїчне їх вираження», а і як відгуки на попередній мовний досвід людини загалом – поетичний, прозовий, науковий, соціальний, історичний тощо [9, с. 4].

На особливу увагу заслуговує дослідження належності концепту до етнокультурного світу людини. Семантичний його зміст при цьому інтерпретується як етнокультурна репрезентація. Пізнання концепту допомагає відтворити етнокультурний образ, особливість менталітету носія мови. За словами Т. Фесенко, «концепт являє собою вираження етнічної специфіки мислення, і його вербалізація зумовлена лінгвокогнітивно етнокультурно маркованою асоціативною компетенцією носія концептуальної системи» [18, с. 144]. На думку Ю. Степанова, концепт – «мікромодель культури, він породжує її і породжується нею. Виступаючи «згустком культури», концепт є екстралінгвістичною, прагматичною, тобто позамовною інформацією» [15, с. 40].

В. Зінченко, В. Зусман, З. Кірнозе акцентують на системно-синергетичному підході, який «виходить із самоподібності, фрактальності макросистеми й мікросистеми. Макросистема – це література. Мікросистема – концепт. У рамках системно-синергетичного підходу художній концепт можна розглядати як одиницю комунікації в системі «література». Найближчим чином концепт можна визначити як *смысл*. Концепт – це *смысл*, а не *значення* знака (або поєднання знаків) у художній комунікації» [5, с. 225].

С. Аскольдов, протиставляючи художні концепти (у галузі мистецтва) та пізнавальні концепти (у галузі науки), підкреслює, що в художній творчості й сприйнятті слово відіграє істотно іншу роль, ніж у пізнанні. Там воно виконує переважно номінативну або дефінітивну функцію. У цій ролі слово має невелику (або не має жодної) спорідненості зі своїми внутрішніми смислами. «У мистецтві воно здебільшого символ, тобто щось, що має внутрішній органічний зв'язок зі своїм значенням» [1, с. 276].

Художній твір, узятий загалом, індивідуальний, але, розглядаючи його за частинами, не можемо не помітити, що ці частини завжди сумують невизначені обсяги чогось однорідного. Звичайно, це однорідне не має чітких логічних меж. У такій розпливчастості, вважає філософ, і полягає головна відмінність художніх концептів від концептів пізнання. Інша їх відмінність стосується психологічного складника. «До концептів пізнання не домішуються почуття, бажання, загалом ірраціональне. Художній концепт найчастіше є комплексом того й іншого, тобто поєднанням понять, уявлень, почуттів, емоцій, іноді навіть вольових проявів» [1, с. 274].

З позицій Л. Бабенко та Ю. Казаріна, «концептуалізація, або методика експлікації концептуалізованого поля художнього тексту, заснована на семантичному виведенні її компонентів із сукупності мовних одиниць, які розкривають одну тему, мікротему» [2, с. 58]. Концептуальний простір тексту, отже, формується на високому рівні абстракції – на основі злиття, зближення, стягнення спільних ознак концептів, репрезентованих на поверховому рівні тексту словами й виразами одного семантичного поля. «Ключовий концепт являє собою ядро індивідуально-авторської художньої картини світу, втіленої в окремому тексті або в сукупності текстів одного автора» [2, с. 58].

Концепт формується поступово. Усе, що вводиться в текст, функціонує в ньому, відбувається задля досягнення єдиної мети – творення концепту. У розумінні В. Кухаренко, «сформульована ідея твору є його концептом» [8, с. 75]. «Є твори без сюжету, без теми, яку можна легко виокремити, але творів без концепту

немає. Утілення соціальної, моральної, естетичної ідеї – концепту – художніми засобами лежить в основі творчого процесу. Тому обов’язкову наявність концепту, концептуальність художнього тексту можна вважати його основною категорією» [8, с. 75].

Аналіз концептуального простору тексту, за лінгвістичним підходом, проводиться через посередництво психолінгвістики і традиційної стилістики. Психолінгвістичні експерименти, спрямовані на дослідження смислового сприйняття мовного повідомлення й тексту, підтверджують, що читач сприймає текст концептуально, в його смисловій цілісності. «При цьому в процесі розуміння тексту відбувається компресія його змісту, що зумовлює укрупнення, об’єднання текстових фрагментів у смислові блоки на основі спільних семантичних доміант, які згодом (під час сприйняття) постають у наборі ключових слів (у кількості від 4–5 до 15–19)» [2, с. 59].

До формування концептуального простору тексту лінгвісти залучають і так звані «передтекстові пресупозиції» [2, с. 59]. До них належать ім’я автора, жанр твору, час його написання тощо. «У концептосферу входять навіть назви творів, які через свої значення породжують концепти» [9, с. 6].

Літературознавче моделювання художніх концептів, на думку В. Ніконової, «вимагає застосування нового підходу для їх аналізу, який би відрізнявся від лінгвокогнітивного та лінгвокультурологічного, розробки комплексної методики їх дослідження, яка б поєднувала традиційні методи стилістичного, семіотичного, герменевтичного й інших аналізів художнього тексту, переломлені кризь призму доміантного, концептуального методу інтерпретації художнього тексту» [12, с. 115].

Пропонуючи метод антропологічного аналізу, В. Подорога констатує, що саме він дає підстави розглядати літературу з максимально об’єктивних позицій, оскільки дає можливість простежити «становлення ідеї твору (літературного)» [13, с. 9], де саме антропологія окреслює різницю «між двома доміантними формами мімесису» [13, с. 9], а ширше – моделями візії світу, в основі яких перебуває зовнішній (поза твором, перша модель) і внутрішній (усередині твору, друга модель) мімесис.

На думку С. Кримського, жоден метод у будь-якій галузі не може конституюватися поза використання певних процедур, оскільки їх відсутність є рівнозначною відсутності самого методу. Це дає змогу навіть оцінювати нові теоретичні напрями з погляду можливості їх перетворення в метод [7, с. 112]. Не варто забувати й про те, що «художня свідомість відтворює, реалізує себе у «фокусі віддзеркалень» (М. Ільницький) і психології, і соціології, й антропології в тексті за цілковито іншими законами, аніж свідомість наукова, дослідницька, аналітична» [16, с. 55]. Спеціалізовані наукові програми пояснення самотності та відчуження покликані передусім розширити дослідницький кругозір літературознавця, відповідно, вибудувати логічну літературознавчу інтерпретаційну систему, здатну ефективно реконструювати концепт самотності й відчуження в літературному творі (творчості письменника).

Осмилюючи феномен самотності як проблему суспільного буття особистості, М. Мовчан зазначає: «Самотність має суперечливу, багатогранну й навряд чи вичерпну природу, обертаючись то самознищенням і подавленням особистості, то її творчим і вільним началом» [11, с. 142]. У широкому значенні «самотність – це стан, пов’язаний з утратою людиною зв’язків із колективом, сім’єю, суспільством» [20, с. 188]. М. Мовчан не відкидає й думки американських учених, котрі вказують, що багато людей переживають найбільш болісний стан самотності не в фізичній ізоляції, а саме всередині групи, у колі сім’ї й навіть у товаристві близьких людей. «Відсутність духовного єднання переживається як самотність» [21, с. 248].

Н. Хамітов поділяє самотність на «внутрішню» та «зовнішню». За словами дослідника, «зовнішня» самотність є «результатом випадку-катастрофи, що фізично відокремлює людину від інших людей, викидаючи за межі соціуму. Внутрішня самотність є результатом суперечності людини з собою» [19, с. 19]. Самотність, з одного боку, свідчить про глибинні еволюційні зміни в структурі особистості, а з іншого – виражає неможливість розв’язання суперечності між різними вимірами особистості [19, с. 19]. Окрім того, Н. Хамітов уводить поняття «самота», яке, на його думку, «більше вкорінене в безпосередність буття – стан трагічної викинутості з людського буття. Це перебування віч-на-віч із Долею під тиском зовнішніх обставин» [19, с. 15].

У соціальному середовищі простежується як негативна («самотність – це щось таке, що абсолютно суперечить людській природі. Зрештою, руйнує людину» [3, с. 132]), так і позитивна тенденція самотності (усамітнення), що «дозволяє особистості зазирнути у найвіддаленіші і найпотемніші куточки своєї душі, зробити критичний аналіз пройденого, подумати над теперішнім і визначити тенденції майбутнього; очистити свою душу від напливу незначного, другорядного, швидкоплинного, тобто подивитися на себе з різних боків, оцінити себе з позицій раціонального, впорядкувати свої емоції» [11, с. 151].

Загалом сучасні дослідники виділяють вісім теоретичних підходів до самотності. Це соціологічна, феноменологічна, психодинамічна, інтимна, загальносистемна, інтеракціоністська, когнітивна, екзистенційна моделі.

Для характеристики позиції особи щодо суспільства, у якому вона почувається зайвою, самотною, застосовується філософський термін «відчуження». У першому випадку В. Ліщинський припускає наявність інтерсуб’єктивних стосунків, коли особистість відчуває свою роз’єднаність з іншою особистістю, групою або суспільством. «В результаті відчужуваній суб’єкт приймає різний ступінь чужості по відношенню до інших, аж до ворожості» [10, с. 225]. У другому значенні відчуження виступає як відкидання, заперечення закону, тобто як заперечення норм моралі, життєвого устрою, соціально-схвалюваних цілей, суспільного устрою тощо.

Психологічне відчуження особистості визначається, отже, як таке, що «розвинулося, найімовірніше, в результаті емоційного відкидання батьками (психічної депривації), байдужості, соціально-психологічної дистанції між індивідом і середовищем, ізоляції від цінностей суспільства, невключеності в емоційні контакти» [10, с. 230].

Саме ці чинники вписуються в схему характеристики міжособистісних стосунків, за котрих індивід протиставляється іншим індивідам, групі, суспільству, переживаючи той або інший ступінь своєї ізольованості.

Проблема відчуження стала осердям філософії та літератури екзистенціалізму для вираження буттєвої природи людського існування у співвідношенні з іншими проблемами світобудови. Ж.П. Сартр визначив: «Екзистенція – праця нашого внутрішнього життя – подолання перешкод, які безупинно з'являються, постійне докладання зусиль, відчай, тимчасові поразки і перемоги, що залежать від випадку. Ця праця є прямо протилежною інтелектуальному пізнанню» [14, с. 17]. Зміст і пафос буття, згідно з тезою К. Ясперса, розкриваються людиною лише в моменти кардинальних життєвих потрясінь – межова ситуація, її переживання й усвідомлення (хвороба, смерть, боротьба, провина тощо). «Ситуація стає межевою ситуацією, якщо спонукає суб'єкта до екзистенції через радикальне потрясіння його існування» [22, с. 79].

Зважаючи на те що концепт художнього твору – це, зокрема, спадкоємність емоційного, духовного та інтелектуального досвіду його автора, через концептуальну картину художнього твору отримуємо можливість пізнати суб'єктивний чуттєвий досвід письменника, комплекс асоціацій та уявлень, пов'язаних із самотністю й відчуженням. Адже «людина, сприймаючи об'єктивність, не просто реєструє, не фотографічно мертво відображає її, а осмислює, виділяє в ній життєво важливе, керуючись досвідом, заснованим на попередніх сприйняттях, що стали фактом її свідомості» [4, с. 37]. «Знання життєвого матеріалу, його розуміння, бажання втрутитися в хід життєвих процесів, вплинути на них змушує письменника взятися за перо» [4, с. 57], – стверджує Г. В'язовський.

Оскільки «автор виступає суб'єктом діяльності, а все вагоме, значиме й цікаве зосереджувалось у продукті цієї діяльності – в творі» [17, с. 55], дослідження проблеми художнього концепту самотності й відчуження має включати: 1) установлення точки опертя – генези авторської тенденції вбудовування самотності й відчуження в концептуальну картину художнього твору (художньої творчості). Шляхом розгляду біографічних (автобіографічних) свідчень про індивідуально-духовний набутий досвід літератора, пов'язаний прямо або опосередковано з самотністю й відчуженням, можемо віднайти ті фактори, які зумовили таку самотність його творчості («... за художнім світом стоїть *стать*, *психіка* та *екзистенція* авторської особистості: *стать* виражає розколотість людського буття на фрагментарні форми життя і породжує пристрасть, тугу за цілісним буттям; *психіка* виражає внутрішні стани, пов'язані з взаємовідношенням свідомого та неусвідомленого, *екзистенція* – повноту людського буття як переживання індивідуального життя в об'єктивній реальності» [6, с. 2]), а відповідно, обрати правильну наукову модель трактування в ній концепту самотності й відчуження; 2) формування концептуального ланцюга твору (стягнення концептуально значущих елементів тексту) проводити, спираючись на спеціалізовані наукові пояснення самотності й відчуження, що розширить дослідницький та інтерпретаційний спектри проблеми, стане одним із прийомів дешифрування кодів авторської концептуалізації самотності й відчуження в художній творчості. Така методологія не суперечить традиційним практикам моделювання художнього концепту, а лише предметно доповнює напрацьований дослідницький апарат.

Вивчення концепту самотності й відчуження в літературному творі потребує, отже, розгляду його з двох позицій: 1) літературознавчої, що включає філософський і лінгвістичний аспекти усвідомлення природи художнього концепту; 2) філософсько-антропологічної, психологічної, соціологічної, що зосереджується на предметності заданої проблеми. Такий підхід дає змогу виявити суттєві компоненти структури літературно-художнього концепту самотності й відчуження, генетично кваліфікувати його як інтертекстему індивідуально-авторської парадигми, що дає установку на більш глибоке розуміння способів художнього мислення, проникнення у свідомість, концептуальну систему автора.

Література:

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово. Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: антология. Москва: Academia, 1997. С. 267–279.
2. Бабенко Л.Г., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. Теория и практика: учебник; практикум. 3-е изд., испр. Москва: Флинта; Наука, 2005. 496 с.
3. Буела О. Карлос Мігель. Молодь у третьому тисячолітті. Львів: Добра книжка, 2009. 384 с.
4. В'язовський Г.А. Творче мислення письменника: дослідження. Київ: Дніпро, 1982. 335 с.
5. Зинченко В.Г., Зусман В.Г., Кирнозе З.И. Литература и методы ее изучения. Системно-синергетический подход: учебное пособие. Москва: Флинта; Наука, 2011. 280 с.
6. Карабьова О.В. Художні версії проблеми самотності у сучасній жіночій прозі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література». Київ, 2004. 20 с.
7. Кримський С. Методологічна свідомість. Метод та стиль мислення. Запити філософських смислів. Київ: ПАРАПАН, 2003. С. 110–124.
8. Кухаренко В.А. Интерпретация текста: учебное пособие для студентов пед. ин-тов по спец. 2103 «Иностр. яз.». 2-е изд., перераб. Москва: Просвещение, 1988. 192 с.
9. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. Москва: Наука, 1993. Т. 52. № 1. С. 3–9.
10. Ліщинський В.І. Психологічні наслідки відчуження як специфічного сприйняття навколишнього світу. Філософія, соціологія, психологія: зб. наук. праць. Івано-Франківськ, 2007. Ч. 1. Вип. 12. С. 225–231.
11. Мовчан М. Осмислення феномена самотності як проблеми суспільного буття особистості. Філософські обрії. 2005. № 13. С. 141–157.

12. Ніконова В.Г. Художній концепт: процедури реконструкції та моделювання (на матеріалі трагедій В. Шекспіра). Вісник КНЛУ. Серія «Філологія». 2011. Т. 14. № 2. С. 113–122.
13. Подорога В. Мимесис. Материалы по аналитической антропологии литературы: в 2 т. Москва: Культурная революция – Логос, Logos-altera, 2006. Т. 1. 685 с.
14. Сартр Ж.П. Проблемы метода. Статьи / пер. с фр. В.П. Гайдамака. Москва: Академический Проект, 2008. 222 с.
15. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1997. 824 с.
16. Тарнашинська Л. Літературознавча антропология: новий методологічний аспект у дзеркалі філософських аналогій. Слово і час. 2009. № 5. С. 48–61.
17. Федоров В. Автор як онтологічна проблема. Січень. 2003. № 10. С. 55–58.
18. Фесенко Т.А. Концептуальные системы как контекст употребления и понимания вербальных выражений. Когнитивные аспекты языковой категоризации: сб. науч. трудов. Рязань, 2000. С. 141–144.
19. Хамітов Н.В. Самотність як феномен людського буття: автореф. дис. ... докт. філос. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропология, філософія культури». Київ, 1998. 34 с.
20. Хамітов Н. Философия и психология пола. Киев: Ника-Центр, 2001. 224 с.
21. Швалб Ю.М., Данчева О.В. Одиночество: социально-психологические проблемы. Киев: Украина, 1991. 270 с.
22. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва: Политиздат, 1991. 527 с.

Анотація

Т. СМУШАК. КОНЦЕПТ САМОТНОСТІ Й ВІДЧУЖЕННЯ В ЛІТЕРАТУРНОМУ ТВОРІ: СПЕЦИФІКА ТРАКТУВАННЯ

У статті окреслено методологічні аспекти дослідження концепту самотності й відчуження в літературному творі. Основна увага зосереджена на наукових підходах до розуміння природи концепту/художнього концепту, антропологічних станів самотності й відчуження.

Ключові слова: концепт, самотність, відчуження.

Аннотация

Т. СМУШАК. КОНЦЕПТ ОДИНОЧЕСТВА И ОТЧУЖДЕНИЯ В ЛИТЕРАТУРНОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ: СПЕЦИФИКА ТРАКТОВКИ

В статье рассматриваются методологические аспекты исследования концепта одиночества и отчуждения в литературном произведении. Основное внимание сосредоточено на научных подходах к пониманию природы концепта/художественного концепта, антропологических состояний одиночества и отчуждения.

Ключевые слова: концепт, одиночество, отчуждение.

Summary

T. SMUSHAK. THE CONCEPT OF SOLITUDE AND ALIENATION IN A LITERARY WORK: THE SPECIFIC NATURE OF INTERPRETATION

The article outlines the methodological aspects of studying the concept of solitude and alienation in a literary work. The main emphasis is placed on the scientific approaches to understanding the nature of the concept / the literary concept and the anthropological states of solitude and alienation.

Key words: concept, solitude, alienation.